

Kacper Górski (UNIwersytet Jagielloński w Krakowie)

ORCID: 0000-0002-2400-073X

Starostwo stężyckie w drugiej połowie XVI wieku*

DOI: 10.25951/11121

STRESZCZENIE

W 1563 r. na sejmie postanowiono o restytucji jurysdykcji grodzkiej w Stężycy. Nie oznaczało to jeszcze powstania odrębnego starostwa. Zobowiązano ówczesnego starostę radomskiego, do którego należała Stężyca, do ustanowienia odrębnego grodu i celebrowania tam roków sądowych. Do ostatecznego wydzielenia starostwa, zarówno w sferze majątku, jak i jurysdykcji, doszło w 1569 r. W 1582 r. urząd starosty objął Mikołaj Zebrzydowski. Majątek starostwa obejmował wówczas miasto i 30 wsi. W 1585 r. Zebrzydowski miał otrzymać kolejne starostwo sądowe – krakowskie. Zasada *incompatibilitatis* zmusiła go do opuszczenia Stężycy. Opróżnił urząd w listopadzie 1585 r., zdoławszy uprzednio wydzielić nową tenutę rycką, w której skład weszła większość dóbr stężyckich (25 wsi). Okrojone starostwo stężyckie przejął surogator Marcin Trojanowski, który w 1588 r. został nowym starostą i sprawował urząd do 1623.

SŁOWA KLUCZOWE: starosta, starostwo, Stężyca, sąd grodzki, wymiar sprawiedliwości, sądownictwo, prawo ziemskie, Królestwo Polskie.

SUMMARY

The Captainship of Stężyca in the Second Half of 16th Century

At the Sejm of 1563 it was decided to restitute the castrensial jurisdiction in Stężyca. It did not mean a new captainship was established. The then captain of Radom, to whom Stężyca belonged, was just obliged to set up a separate office and celebrate court sessions there. The final division, both in terms of property and jurisdiction, took place in 1569. When Mikołaj Zebrzydowski assumed the captainship (1582) the estates belonging to the office included the

* Artykuł został przygotowany na podstawie materiałów w części zgromadzonych i opracowanych podczas realizacji projektu „Starosta krakowski jako organ sądownictwa w pierwszej połowie XVII wieku” sfinansowanego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (obecnie Ministra Edukacji i Nauki) w ramach programu „Diamantowy Grant”, nr DI2013 000543.

town and 30 villages. In 1585 Zebrzydowski was supposed to assume captainship of Kraków. In accordance with the rule of incompatibilitas he vacated the office in November 1585, having previously taken over the majority of estates, i.e., 25 villages (captainship of Ryki). The profoundly reduced captainship of Stężycza was assumed by surrogate captain Marcin Trojanowski, who became the new captain in 1588 and held the office until 1623.

KEYWORDS: captain, captainship, Stężycza, castrensial court of law, administration of justice, judiciary, land law, Kingdom of Poland.

Wprowadzenie

Za grodzki wymiar sprawiedliwości w województwie sandomierskim odpowiadało pod koniec XVI w. 6 starostów sądowych rezydujących w Sandomierzu, Radomiu, Nowym Mieście Korczynie, Chęcinach, Opocznie i Stężycy. Ich jurysdykcja pokrywała się z powiatami sądowymi: sandomierskim, radomskim, chęcińskim, opoczyńskim i stężyckim. Wyjątek stanowił starosta nowokorczyński, któremu podlegały powiaty wiślicki i pilzneński¹. Przedmiotem artykułu są pierwsze dekady istnienia nowożytnego starostwa stężyckiego, poczynając od restrykcji grodu sądowego (1563) do momentu, kiedy ostatecznie objął je Marcin Trojanowski (1588). Nacisk położono na momenty przełomowe – odnowienie jurysdykcji (1563), wyodrębnienie starostwa stężyckiego z radomskiego (1569) oraz objęcie i utratę urzędu przez Mikołaja Zebrzydowskiego (1582–1585), którego rządy odcisnęły piętno na dalszych losach starostwa.

Zagłada nowożytnych ksiąg grodzkich² utrudnia poznanie organizacji i funkcjonowania starostwa stężyckiego w zakresie sądownictwa. Z tej przyczyny nie

¹ A. Falniowska-Gradowska, *Wstęp*, w: *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, s. 5–8; W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, w: *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 45–49. Z dawniejszej literatury zob. np. S. Arnold, *Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca w. XVIII*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 61–63.

² W późodzie Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej: AGAD) z 1944 r. przepadły niemal wszystkie księgi sądowe przedrozbiorowego województwa sandomierskiego. Podobny los spotkał księgi miejskie Stężycy. Według ustaleń Adama Wolffa zniszczeniu uległo łącznie 341 ksiąg grodzkich i ziemskich z lat 1436–1810 (liczby ksiąg miejskich nie podał). Z kolei zgodnie z zestawieniem Tadeusza Mencela w archiwum siedleckim (z którego w 1885 r. księgi przekazano do Warszawy) przechowywano (według stanu z 1844 r.) 195 stężyckich

cieszyło się ono większym zainteresowaniem historyków, wyjąwszy badania regionalistów³. Szczęśliwie w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej zachowało się źródło, które pozwoliło rzucić nieco światła na tę sferę działalności starostwa. Mowa o rękopisie Leopolda Czapińskiego (sygn. 6862 II), w którym znalazły się wypisy ze stężyckich akt grodzkich z lat 1577–1660⁴. Zważywszy na późniejsze straty, zbiór ma nieocenioną wartość naukową⁵. Poza wspomnianym manuskrypcem

ksiąg grodzkich (1564–1796), 114 ziemskich (1563–1810) oraz 41 miejskich (1566–1810), czyli łącznie 350 woluminów. Uwzględnione przez Wolffa księgi średniowieczne (ziemskie) musiały znaleźć się w AGAD wcześniej. O zachowaniu „okruchów dawnych ksiąg” stężyckich wspominał także Stanisław Kutrzeba. A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. A. Stębelski, Warszawa 1957, s. 205, 217; T. Mencil, *Z dziejów staropolskich akt władz partykularnych mazowieckich i podlaskich w XIX wieku (spisy zawartości archiwów akt dawnych w Płocku, Łomży i Siedlcach)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1985, t. 1, s. 61, 63; S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich. II. Województwo sandomierskie*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1902, t. 42, s. 87. Zob. też F. Pawłowski, *Stężyca nad Wisłą w dokumentach*, Stężyca 1993, s. 7–8. W najnowszym artykule (*Spis Ksiąg Grodzkich Stężyckich z 1792 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2022, 29, s. 171–194) R. Jankowski przedstawił dzieje akt stężyckich w okresie porozbiorowym, udostępnił również nowe źródło – tytułowy spis ksiąg z 1792 r., którego kopie trafiły do AGAD w 2011 i 2021 r.

³ Zob. szczególnie K. Kurzyp, *Stężyca nad Wisłą*, Stężyca 1989. Był on nadto autorem wielu mniejszych opracowań poświęconych Stężycy i regionowi. Szerzej o tej postaci w F. Pawłowski, *Klemens Kurzyp 1912–1989*, Stężyca 1990. Warto wskazać także osobę profesora Franciszka Pawłowskiego, zaangażowanego w działalność popularyzatorską w ramach Towarzystwa Przyjaciół Stężycy. O tej instytucji zob. F. Pawłowski, *Towarzystwo Przyjaciół Stężycy w latach 1977–1990*, Stężyca 1990.

⁴ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, nr 6001–7000, cz. 2: nr 6501–7000, oprac. A. Jałbrzykowska, J. Zathę, współpr. Z. Łagodowa, J. Tyszkowska, Kraków 1963, s. 218–219. Rękopis został zdigitalizowany i jest dostępny on-line w Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej – <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/403932/edition/570409> (dostęp: 7.09.2022). O Leopoldzie Czapińskim (1838–1911) zob. J. Briesemeister, *Czapiński Leopold*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 164–165.

⁵ Z rękopisu korzystano już w badaniach historycznych. Zob. E. Janas, *W obronie państwa i ojcowizny. Szlachta ziemi stężyckiej w połowie XVII wieku*, Stężyca 1998; D. Kupisz, *Okazowania szlachty stężyckiej z lat 1648–1649*, „Res Historica” 2007, t. 24, s. 161–169; tenże, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008; tenże, *Wojsko powiatowe jako samoobrona terytorialna województwa sandomierskiego w XVII i na początku XVIII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne” 2006, t. 7, s. 71–84. Sporządzając wypisy, Czapiński skupił się na aktach publicznych. W manuskrypcie odnaleźć można liczne lauda sejmiku opatowieckiego, które oblatowano w grodzie stężyckim. Nie korzystała z niego monografistka tematu – Zofia Trawicka (*Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985, s. 259–269, 305–306).

podczas przygotowywania artykułu korzystano przede wszystkim z Metryki Koronnej i akt skarbowych z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD)⁶ oraz uzupełniając innych archiwaliów i źródeł drukowanych⁷.

Czy w średniowieczu istniało starostwo stężyckie?

O średniowiecznym grodzie sądowym w Stężycy nie wiadomo zbyt wiele. Stanisław Kutrzeba przypuszczał, że w XV w. jurysdykcję wykonywał tam starosta radomski, odprawiając roki w tamtejszym zamku⁸. Odmienne hipotezę przedstawił Franciszek Sikora. Jego zdaniem jurysdykcję grodzką w Stężycy sprawował rządca (*procurator*), czyli zwierzchnik rządztwa stężyckiego, wydzielonego najpewniej na początku XV stulecia z wielkorządów sandomierskich⁹. Stwierdził,

Dopiero jednak szczegółowa kwerenda pozwoliłaby na ustalenie, czy znalazły się tam wypisy dokumentów nieznanymi nauce. Wykaz źródeł archiwalnych zawierających odpisy akt sejmikowych sporządził ostatnio Robert Kozyrski (*Sejmiki województw Małopolski właściwej 1572–1648 – stan badań, organizacja, specyfika sejmikowa, propozycje badawcze*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 1, s. 157).

⁶ Ważne źródła skarbowo-gospodarcze (inventarze i lustracje pozostające w rękopisach) omówiono w przyp. 45. Pełny wykaz wykorzystanych źródeł znajduje się w bibliografii.

⁷ W tym wydanych lustracji z lat 1564–1565, 1660–1664 oraz 1789. *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, cz. 1–2, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971–1977; *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

⁸ S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie*, s. 107. Wymieniał jedynie 5 starostów sądowych w województwie sandomierskim: nowokorczyńskiego, sandomierskiego, radomskiego, chęcińskiego i opoczyńskiego. Tamże; tenże, *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1903, t. 45, s. 325.

⁹ F. Sikora, *Początki starostwa nowomiejskiego korczyńskiego*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 6, Warszawa 1994, s. 188–189. Do powstania wielkorządów sandomierskich doszło ok. 1388 r. wskutek podziału wielkorządów krakowsko-sandomierskich. Istniały zaledwie kilkanaście lat – ok. 1400 r. musiały, zdaniem Sikory, zostać zlikwidowane, a pozostałe dobra trafiły do starosty sandomierskiego. Tenże, *Wielkorządy krakowskie na przełomie XIV i XV wieku*, w: *Urzędy dworu monarszego dawnej Rzeczypospolitej i państw ościennych*, red. A. Gąsiorowski, R. Skowron, Kraków 1996, s. 108. Zob. też W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI stuleciu*, „Przegląd Historyczny” 1910, t. 10, s. 141–142. Z wielkorządów (krakowskich i sandomierskich) wydzielano (zwykle na bazie istniejących podrzędztw) kompleksy dóbr ziemskich. Stojący na ich czele rządcy (prokuratorzy) uzyskiwali w niektórych przypadkach kompetencje prawnopubliczne, przede wszystkim jurs-

że „nie ulega zatem wątpliwości, że w XV w. rządca stężycki sprawował jurysdykcję grodzką, czyli rządztwo stężyckie było nieformalnym starostwem sądowym”¹⁰. Nie można wykluczyć, że na bazie rządztwa doszło w końcu, podobnie jak w innych przypadkach, do powstania starostwa sądowego. Przemawia za tym przede wszystkim nazwa (*restitutio*) i fragment aktu z 1563 r., na którego podstawie doszło do odnowienia dawnej jurysdykcji ziemskiej¹¹ i grodzkiej¹². Kwerenda w zachowanych małopolskich księgach sądowych mogłaby rozwiązać wątpliwości dotyczące sposobu sprawowania sądów w grodzie stężyckim w ostatnich dziesięcioleciach XV w.

dykcję nad szlachtą, a z czasem nazywano ich tenutariuszami i starostami. Niektórzy z nich utrzymali władzę sądową i finalnie przeobrazili się w starostów sądowych. W taki sposób (na bazie należącego do wielkorządów krakowskich podrzędztwa) powstało m.in. starostwo nowokorczyńskie (ok. 1418 r.). F. Sikora, *Początki starostwa*, s. 181–195. Zob. też W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie*, s. 142–144. Inni z kolei takiej władzy nie otrzymali bądź szybko ją stracili, jak w opisanych przez Sikorę XV-wiecznych przypadkach starostów żarnowieckiego i szydłowskiego. Tenże, *Wielkorządy krakowskie*, s. 113–115; tenże, *Starostwo szydłowskie z jurysdykcją grodzką w latach 1394–1438*, „Archaeologia Historica Polona” 2005, t. 15/2, s. 144–150. W przypadku niektórych starostw do wydzielenia i pojawienia się starostów z jurysdykcją doszło jeszcze w drugiej połowie XIV w. Tenże, *Wielkorządy krakowskie*, s. 103–108; tenże, *Starostwo szydłowskie*, s. 150. Niejasny w tym wszystkim pozostaje status starosty sieciechowskiego w powiecie stężyckim. Tamtejszy zamek uwzględniono wśród grodów sądowych w przywileju koszyckim (1374), rezydujący w zamku stężyckim starosta sieciechowski widnieje w dokumencie z 1386 r., a ostatnią wzmiankę Sikora datuje na 1416 r. Nawet jeśli starosta wykonywał jurysdykcję, to urząd wkrótce zanikł i, zdaniem Sikory, wymiar sprawiedliwości przejął rządca stężycki. *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, wyd. J.W. Bandtkie, Varsaviae 1831, s. 185; F. Pawłowski, *Stężyca nad Wisłą*, s. 16, 23–26; F. Sikora, *Początki starostwa*, s. 188; tenże, *Starostwo szydłowskie*, s. 150.

¹⁰ F. Sikora, *Początki starostwa*, s. 189.

¹¹ W rezultacie reformy sądownictwa z 1465 r. osobne powiaty stężycki i opoczyński zlikwidowano, tworząc jeden duży powiat radomski, w granicach właściwości tamtejszego wieceu (w woj. sandomierskim celebrowano je w 3 miejscach: Sandomierzu, Wiślicy i Radomiu). Ponad 10 lat później (1476) powiat opoczyński wydzielono, pozostawiając stężycki w granicach radomskiego. Nie wiadomo, czy do zniesienia jurysdykcji ziemskiej, o którym mowa w dokumencie z 1563 r., doszło, jak się powszechnie przyjmuje, wskutek najazdu tatarskiego (zob. przyp. 13), czy też nawiązano do włączenia powiatu stężyckiego do radomskiego z 1465 r. Jeśli pierwsze przypuszczenie byłoby prawdziwe, oznaczałoby to, że oprócz opoczyńskiego także powiat stężycki został w ostatniej ćwierci XV w. ponownie oddzielony od radomskiego. Kutrzeba dowodów na to nie znalazł. Szerzej zob. tenże, *Sądy ziemskie i grodzkie*, s. 78–92.

¹² AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), 96, k. 91 (zob. przyp. 17). Szerzej o odnowieniu i treści aktu z 1563 r. w dalszej części tekstu.

Gród sądowy w Stężycy zlikwidowano na początku XVI w., jak się powszechnie przypuszcza, po niszczących najazdach Tatarów z przełomu stuleci¹³. Nie zachował się niestety żaden akt normatywny, w którym zawartoby to postanowienie – informacja o zniesieniu jurysdykcji (zarówno grodzkiej, jak i ziemskiej) znajduje się w akcie restytucji z 1563 r. Niewątpliwie jednak w pierwszej połowie XVI stulecia odrębne starostwo stężyckie nie istniało. Miasto wraz z przynależnymi wsiami i folwarkami należało do starostwa radomskiego¹⁴. Na marginesie można dodać, że w tym okresie nie istniał również ani stężycki powiat sądowy – terytorium podlegało pod roki celebrowane w Radomiu¹⁵ – ani skarbowy¹⁶.

Ustanowienie starostwa stężyckiego (1563–1569)

O przywróceniu powiatu stężyckiego z odrębną jurysdykcją grodzką i ziemską postanowiono 6 kwietnia 1563 r. podczas sejmiku piotrkowskiego¹⁷. Aktu nie włą-

¹³ W. Pałucki, *Granice i podziały*, s. 48; *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, s. 136. I tutaj źródłem jest wzmiankowana w akcie restytucji z 1563 r. *hostium incursio*, którą utożsamia się z najazdami Tatarów z lat 1500 i 1502. W istocie, wyprawy te sięgały Małopolski, choć brak źródeł wzmiankujących zniszczenie Stężycy. AGAD, MK, 96, k. 91. Por. A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 2, *Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami)*, Lwów 1935, s. 31–33.

¹⁴ Stężycza znalazła się już w inwentarzu starostwa radomskiego z 1507 r. i była obecna w rejestrach przychodów z lat 1523, 1525–1532, a także inwentarzu z 1554 r. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK) LVI, 226 (R. 1 I), k. 17v, 47, 57, 66v, 73v, 83–97v, 115, 156–159v, 171v (1507–1532); AGAD, ASK XLVI, 100C, k. 35v–53 (1554). O przedsięwzięciach w prawobrzeżnej części starostwa radomskiego zob. D. Kupisz, *Działalność gospodarcza starostów radomskich w XVI–XVII wieku w świetle lustracji oraz inwentarzy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2002, t. 62, s. 193–199. Na brak starostwa sądowego w Stężycy w tym czasie wskazuje i to, że zachowane akta grodzkie prowadzono od 1564 r. (zob. przyp. 2).

¹⁵ Szerzej zob. w przyp. 11. Stężyckie księgi ziemskie zaczęto prowadzić dopiero po restytucji, od 1563 r. (zob. przyp. 2).

¹⁶ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski, województwo sandomierskie, XIII–XVI wiek*, Kielce 1994, s. 140.

¹⁷ AGAD, MK, 96, k. 90v–92 (*Restitutio iurisdictionis terrestris et castrensis nobilitati districtus Stęzycensis*). Ten i kolejne fragmenty pochodzące ze źródeł rękopiśmiennych redagowano zgodnie z zaleceniami K. Lepszego, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, w: J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014, s. 359–384 (załącznik 4). Ujednolicono zapis j/i (np. *iudicium* → *iudicium*), t/c (*offitium* → *officium*), e/ae (*curie* → *curiae*), v/u (*vsquae* → *usquae*).

czono do druku urzędowego, stąd brak go m.in. w *Voluminach Legum*. Decyzję ponowiono na kolejnym sejmie, tym razem już jej nie pomijając¹⁸.

Do restytucji doszło na prośbę posłów z województwa sandomierskiego, którą przedkładali wielokrotnie również na poprzednich zjazdach walnych. Postulat ustanowienia osobnych sądów motywowali przede wszystkim względami praktycznymi – niedogodnościami wynikającymi z samej odległości Stężyczan do Radomia i problemami z przekraczaniem Wisły, szczególnie gdy rzeka zamarzała i w porze roztopów. Trudności prowadzić miały do częstych nieobecności na rokach sądowych w grodzie i ziemstwie¹⁹. Do prośby odniesiono się przychylnie: odrębną jurysdykcję grodzką i ziemską w powiecie stężyckim przywrócono (*restituere*), a szlachcie nadano prawo do wyboru (*facultas eligendi*) kandydatów na urzędy sędziego, podsędka i pisarza stężyckich. Nie pozbawiono władzy ówczesnego starosty radomskiego Jana Lutomierskiego. Zobowiązano go jednak do odprawiania roków starościńskich i wykonywania innych czynności należących do starosty sądowego (*iudicia castrensia et alios actus castrenses celebrare; caetera quaevis officia capitanei exercere*) w Stężycy (*in curia nostra Stezicensi*) oraz ustanowienia tam urzędu grodzkiego (*officium castrense collocare*). Powinien także przenieść z Radomia do Stężycy akta sądowe (*actus districtus Stezicensis tam terrestres quam castrenses ex Radom in Stezicza transferre*) oraz przekazać rozpoczęte sprawy (*causas remittere*)²⁰. Utrzymano jedność majątkową starostwa, zaznaczając zachowanie przez Lutomierskiego jurysdykcji nad poddanymi²¹. Zastępcą starosty radomskiego w Stężycy był rezydujący tam podstarość²².

¹⁸ Sejm 1563–1564, nr 32: „Sąd grodzki stężycki. Sąd grodzki i ziemski stężycki, któryśmy za prośbą rycerstwa onego powiatu w Stężycy sejmu przeszłego postanowili, iż się to było w konstytucjach sejmu przyszłego [!] opuściło, praesentis conventus autoritate aprobujemy”, w: *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 126.

¹⁹ AGAD, MK, 96, k. 91.

²⁰ Takie samo polecenie wydano sędziemu ziemskiemu (sandomierskiemu), który odprawiał roki w Radomiu.

²¹ O utrzymaniu jedności świadczy uwzględnienie Stężycy i prawobrzeżnych wsi w inwentarzu starostwa radomskiego sporządzonym po śmierci Jana Lutomierskiego w dniach 20 września – 18 października 1567 r. AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 30 (1567). Tekst inwentarza znajduje się również w zespole „Zarząd rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej” w Archiwum Państwowym w Radomiu (sygn. 15308, s. 95–172). Za informację dziękuję p. Agacie Kęskiej z archiwum.

²² O podstarościu stężyckim mowa wielokrotnie w lustracji przeprowadzonej zimą przełomu 1564 i 1565 r. Był nim wówczas Walenty Strzałkowski. Urząd podstarościęgo istniał zapewne już wcześniej, przypuszczalnie pełnił on obowiązki głównie o charakterze gospodarskim. W rewizji wymieniono także pisarza grodzkiego, co mogłoby sugerować, że od-

Powyższy dokument pokazuje wyraźnie intencję króla i sejmu. Ich celem nie było całkowite wyodrębnienie powiatu spod jurysdykcji starosty radomskiego, tj. powołanie nowego starostwa sądowego w Stężycy. By uczynić zadość żądaniom szlachty, zdecydowano się na rozwiązanie minimalistyczne, tj. ustanowienie w powiecie stężyckim urzędu grodzkiego i zobligowanie starosty radomskiego do celebrowania osobnych roków sądu grodzkiego w Stężycy. Wbrew opiniom historyków w założeniu nie było to rozwiązanie tymczasowe – miało dotyczyć także kolejnych starostów radomskich²³.

Opisany wyżej zabieg był znany i stosowany w drugiej połowie XVI stulecia. Tytułem przykładu, w 1557 r. ustanowiono gród w Piotrkowie, który pozostał podporządkowany staroście sieradzkemu do 1569 r., kiedy ustanowiono osobne starostwo piotrkowskie²⁴. Za takim postępowaniem stały względy pragmatyczne, tj. niechęć do terytorialnego ograniczania władzy (a przede wszystkim – pozbawiania majątku) starostów, których jurysdykcji dotyczyły zmiany²⁵.

Na marginesie można dodać, że inaczej należy ocenić restytucję sądu ziemskiego. Tu nie tylko przywrócono powiat i osobne roki, lecz także posunięto się dalej – powołano odrębną od sandomierskiej hierarchię sądowych urzędów ziemskich²⁶.

Określone w 1563 r. zasady funkcjonowania grodu w Stężycy nie przetrwały długo. Po śmierci Jana Lutomińskiego (1567)²⁷ starostwo radomskie wakowało. Zygmunt II August 6 sierpnia 1569 r. nadał starostwo stężyckie Bartłomiejowi Że-

rębny urząd grodzki już wówczas działał. Przemawia za tym i to, że akta grodzkie zaczęto prowadzić właśnie w 1564 r. (zob. przyp. 2). Być może jednak był to błąd lustratorów, którzy „grodzkim” nazwali pisarza zarządcy dworu stężyckiego (zob. przyp. 53). Na pomyłkę wskazywałoby też umiejscowienie wzmianki o pisarzu grodzkim wśród sług dworskich (*familia praedii*). *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, s. 246–250.

²³ — — et caetera quaevis officia capitanei exercebit, et pro tempore existentes capitanei Radomienses exercebunt temporibus perpetuis. — — [podkreślenie – KG]. AGAD, MK, 96, k. 92. Por. np. D. Kupisz, *Działalność gospodarcza*, s. 189–190.

²⁴ Sejm 1556–1557, nr 13, w: *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, s. 77; *Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, s. 119. W prawodawstwie sejmowym kolejnych dziesięcioleci można znaleźć więcej takich postanowień.

²⁵ Szerzej zob. A. Moniuszko, *Postulaty zmian w szlacheckim wymiarze sprawiedliwości w mazowieckich laudach sejmikowych w latach 1587–1648*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 57–60.

²⁶ Nie ustanowiono natomiast drugiego podkomorstwa, zachowując jurysdykcję podkomorzego sandomierskiego.

²⁷ Zginął śmiercią tragiczną – został zabity na gościńcu 1 września 1567 r. H. Kowalska, *Lutomiński Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 140.

leńskiemu, przedtem podkomorzemu sandomierskiemu²⁸. Do intromisji doszło 28 sierpnia tego samego roku²⁹. Cztery dni wcześniej, 24 sierpnia, starostwo radomskie otrzymał Grzegorz Podlódowski³⁰. Doszło tym samym do ostatecznego rozdzielenia starostwa stężyckiego i radomskiego zarówno w sferze jurysdykcji, jak i majątku.

W AGAD zachował się inwentarz najprawdopodobniej bezpośrednio związany z przeprowadzonym podziałem. Zawiera on spis dóbr należących do obu starostw, które wyraźnie potraktowano jako osobne królewszczyzny. Część dotycząca Stężycy rozpoczyna się enumeratywnym wyliczeniem miasta, wsi, folwarków i młynów należących do starostwa, opatrzonym nagłówkiem „Okoliczność starostwa stężyckiego” (k. 162). Sporządzono go najpewniej pomiędzy końcem czerwca a ostatnią dekadą sierpnia 1569 r., kiedy wwiązano obu starostów³¹.

O jego działalności jako starosty radomskiego zob. D. Kupisz, *Działalność gospodarcza*, s. 197–199.

²⁸ *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 1133.

²⁹ Datę dzienną podaje wpis w rachunkach królewskich. AGAD, ASK 1 – Rach. król. 230, k. 10; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 385. W rachunkach dotyczących folwarków włączonych do starostwa stężyckiego w wielu miejscach pojawiał się, jako termin *ad quem*, 22 sierpnia 1569 r. AGAD, ASK LVI, 227 [R. 1 II], k. 45–56v (1569). Z kolei w części poświęconej wieprzom wyraźnie zaznaczono: Pro victu curiae Sthezicensis a die 1 Januarii in Anno 1569 usque ad diem 22 mensis Augusti do tego czasu gdy dano J.M. Pana Starostę [podkreślenie – KG] strawiono połci 6. Tamże, k. 53.

³⁰ *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 515. Datę intromisji podają rachunki królewskie. AGAD, ASK 1 – Rach. król. 230, k. 9. Podaną w spisie urzędników roczną datę początku urzędowania Podlódowskiego (1568) należy uznać za niewiarygodną (pochodzi ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*). O Podlódowskim jako staroście radomskim zob. D. Kupisz, *Działalność gospodarcza*, s. 200.

³¹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 28, k. 1–154 (starostwo radomskie), 162–241v (starostwo stężyckie) (1569). O dacie *a quo* świadczy uczyniona w inwentarzu wzmianka o płaceniu „najemnego” na św. Jana, czyli 24 czerwca (k. 217v). Z kolei za datą roczną (1569) przemawiają inne fragmenty. W opisie stawu należącego do folwarku w Babicach wspomniano o pracach dokonanych „in anno 1568 w jesieni” (k. 202v), a we wsi Skroda znajdował się staw, „którego od lat 4 nie spuszczano” (k. 204), podczas gdy w inwentarzu z 1567 r. mowa o 2 latach (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 30, s. 230). Władysław Ochmański uznał ten inwentarz za rewizję sporządzoną w 1568 r. po śmierci Lutomierskiego (*Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, s. xxxiv). Twierdzenie jest częściowo prawdziwie. Wprawdzie inwentarz rzeczywiście powstał po śmierci starosty, ale był to drugi sporządzony wówczas spis – pierwszy wykonano jeszcze jesienią 1567 r. (zob. przyp. 21). Dowodzi tego m.in. ustęp z opisu folwarku w Babicach, gdzie wymieniono brakujące sprzęty, których „nie dostaje do pierwszego inwentarza, który był spisowany po śmierci P. Sieradzkiego” (k. 199v). W AGAD zachował się jeszcze jeden inwentarz „retentorum et debitorum”, które

Podział potwierdza także lustracja z 1570 r.³² Dodać można jeszcze, że za związane z nowo utworzonym starostwem stężyckim uznawano wsie Gołąb (z folwarkiem) i Wola Gołębska (tzw. tenuta gołębska), które wydzielono w 1554 r. jeszcze ze starostwa radomskiego³³.

Żeleński trzymał starostwo w formie dzierżawy, opłacając roczny czynsz w wysokości 2200 fl.³⁴ Jego następcą był Jan Ostroróg podczaszy koronny (1580–1582), który dzierżawił starostwo za 1500 fl. rocznie³⁵. Obaj sprawowali urząd dożywotnio.

Ostroróg zmarł 27 lutego 1582 r.³⁶ Starostwo wróciło do podskarbiego koronnego, który zgodnie z prawem zarządzał opróżnionymi królewskszczyz-

po śmierci Lutomińskiego „przy poddanych w starostwie radomskim i stężyckim [podkreślenie – KG] zostały, albo które urzędnicy do rąk swych wybrali”. Nie został opatrzony datą, ale sporządzono go najpewniej w 1569 r. Układ i niepotraktowanie starostwa stężyckiego jako odrębnego kompleksu majątkowego świadczą o tym, że przynależność poszczególnych wsi nie była w momencie jego sporządzania ustalona (np. wieś Wargocin opisano w oddzieleniu od innych wsi, które w przyszłości znalazły się w starostwie stężyckim). AGAD, ASK LVI, 227 [R. 1 II], k. 2 i nast. (1569). W tej samej jednostce odnaleźć można jeszcze spisy płodów rolnych, żywego inwentarza i sprzętów folwarcznych oddawanych w 1569 r. obu starostom (k. 26–44v), a także rachunki i zestawienia dotyczące folwarków przyszłego starostwa stężyckiego z 1568 i 1569 r. (do 22 sierpnia) (k. 45–56v).

³² AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 29, k. 293–428v (1570).

³³ Tenutę otrzymał w dożywocie Stanisław Karwicki. Wskazano go jako tenentariusza także w 1569 r. Dzierżawa nie powróciła do Stężycy, wręcz przeciwnie, przyłączono do niej odłączane później wsie Balutów (z folwarkiem), Skoki i Nieciecza (zob. przyp. 49). *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, s. 244, przyp. 386; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 33, k. 376v–382v (1629); *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, cz. 2, s. 165–172.

³⁴ AGAD, MK, 108, k. 19–19v (*Matricularum Regni Poloniae summaria*, cz. 5, vol. 2, oprac. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska-Kuraś, red. J. Sawicki, Warszawa 1961, nr 10257). We wpisie brak wzmianki, że nadanie miało charakter dzierżawy. Informację o tym przekazuje dopiero akt z 29 stycznia 1579 r., w którym Stefan Batory zezwolił na zmianę terminu płatności czynszu dzierżawnego na św. Jana Chrzciciela (24 czerwca). Wyraźnie określono tam podstawę dzierżenia starostwa jako dożywotnią dzierżawę (*arenda advitalis*) z czynszem opiewającym na 2200 fl. rocznie (*ultra quartam Reipublicae*). AGAD, MK, 119, k. 63–63v (*Regesty z Metryki Koronnej do dziejów powiatów opoczyńskiego, radomskiego i stężyckiego z lat 1574–1795*, cz. 1: 1574–1659, oprac. M. Jaglarz i in., red. Z. Pietrzyk, Radom 2001, nr 50).

³⁵ *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 1134. Nominację opatrzone datą 20 listopada 1580 r. W akcie nie pada wprawdzie nazwa dzierżawy, ale określono w nim wysokość czynszu (*pensio*) opiewającego na 1500 fl., płatnego co roku, 1 stycznia. AGAD, MK, 123, k. 427–428v. Biogram: M. Topolska, *Ostroróg Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 505–506.

³⁶ *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 1134.

nami³⁷. Administratorem na czas wakatu został bliżej nieznany Melchior (Malcher) Stużeński. Odebrał on starostwo od opiekuna spadkobierców zmarłego – Marcina Ostroroga-Lwowskiego, kasztelana kamieńskiego, a także sporządził inwentarz³⁸.

Mikołaj Zebrzydowski otrzymał nadanie starostwa stężyckiego z rąk Jana Zamoyskiego w Rydze 27 marca 1582 r., w drodze powrotnej spod Pskowa³⁹. Już kilkanaście dni później – 14 kwietnia, w Wielką Sobotę – doszło do przekazania starostwa. Intromisji dokonał Jakub Pruski, komornik królewski, w obecności m.in. wspomnianego już Ostroroga-Lwowskiego. W imieniu nominata starostwo odebrał tamtejszy ekonom – Jan Sieklucki⁴⁰. Nadając starostwo, król zobowiązał Zebrzydowskiego do wypłaty trzech dożywotnich jurgieltów po 1000 fl. rocznie: Januszowi Bełżeckiemu, Stanisławowi Stadnickiemu i Jakubowi Podlodowskiemu.

Organizacja starostwa

Niestety w konsekwencji zagłady stężyckich ksiąg grodzkich nie można w sposób szczegółowy przedstawić organizacji i funkcjonowania starostwa w omawianym okresie. Prawdopodobnie nie odbiegała znacząco od innych sądowych starostw małopolskich. Szczególnie trudne jest sporządzenie spisu urzędników grodzkich. W świetle zachowanych inwentarzy było ich czterech: podstarości, sędzia grodzki, pisarz grodzki i podpisek⁴¹. Oczywiście personalia urzędników

³⁷ Zob. np. sejm 1562–1563, nr 32, w: *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, s. 102; sejm 1569, nr 11, w: tamże, s. 247.

³⁸ AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 37 (1582). Biogram: W. Dworzaczek, *Ostroróg Lwowski (Lwowski z Ostroroga) Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 513–514.

³⁹ *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 352. O udziale Zebrzydowskiego w kampanii pskowskiej (1581–1582) zob. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne*, cz. 4, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, cz. 1, s. 14, 19, 75–77; P. Gawron, *Kariera wojskowa wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2023, t. 29, nr 1, s. 65–67.

⁴⁰ *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 1135; AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 37, 64 (1582).

⁴¹ AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 4v (1580), k. 40 (1582). Takie samo grono w AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 29, k. 384 (1570). Por. AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 33, k. 396v (1629).

można próbować ustalić na podstawie innych źródeł, takich jak lauda sejmikowe⁴², zachowane ekstrakty z ksiąg stężyckich⁴³, inne akta sądowe, Metryka Koronna⁴⁴ itd., niemniej zadanie to wykracza poza zakres artykułu.

Majątek starostwa

Starostwo osiągnęło apogeum rozmiarów za Bartłomieja Żeleńskiego. W świetle inwentarza sporządzonego po jego śmierci w 1580 r.⁴⁵ obejmowało: miasto Stężycę (zniszczone w pożarze z 1580 r.)⁴⁶, 37 wsi⁴⁷: Łąg, Zajezierze i Woj-

⁴² Zob. np. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 8338 (Teki Pawińskiego), k. 56–57v, gdzie w protestacji szlachty w związku z bezprawnym wyborem kandydatów przez część zgromadzonych na sejmiku elekcyjnym 1 września 1592 r. (nielegalność spowodowana była nieobecnością wojewody sandomierskiego lub delegowanego kasztelana), wzmiankowany jest, poza starostą Marcinem Trojanowskim, także podstarości – Paweł Fiebroń.

⁴³ Zob. np. APL, Trybunał Koronny Lubelski, 35/16/0/3.3/275, 35/16/0/3.3/276. Podczas kwerendy należy jednak pamiętać, że data widniejąca w nagłówku określa dzień czynności, tj. wpisu w księdze sądowej, a nie dzień wydania ekstraktu, pod którym podpisany jest urzędnik.

⁴⁴ Tytułem przykładu, podstarościm od początku sprawowania starostwa przez Zebrzydowskiego był najprawdopodobniej Marcin Trojanowski, a pisarzem – Jan Kryniecki (Krzywiecki). Obaj figurują w zapisach przeniesionych z akt grodzkich stężyckich do Metryki Koronnej przez Zebrzydowskiego 17 i 18 września 1582 r., a więc kilka miesięcy po objęciu przez niego urzędu. AGAD, MK 127, k. 118v–121v (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 85).

⁴⁵ AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 1–34v (1580). W jednostce znajdują się także inwentarze starostwa stężyckiego z: 1582 r., przed intromisją Mikołaja Zebrzydowskiego (k. 37–64); 1650 r., przy oddaniu królewsczyzny Jerzemu Ossolińskiemu (k. 76–81v); 1786 r., przy oddaniu starostwa Franciszkowi Prażmowskiemu (k. 95–109); a także inwentarze: wsi (i dworu) Życzyn i Wola Życka z 1646 r. (k. 67–72); dzierżawy Życzyna, Woli Życkiej, Kozic itd., przy oddaniu ich Karolinie i Januszowi Sanguszkom z 1773 r. (k. 83–92v). Dla pogłębionych badań nad dobrami starostwa stężyckiego do końca XVI w. użyteczne mogą być także: inwentarze z 1567 i 1569 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 28 i 30) oraz lustracje z lat 1564–1565 i 1570. Zob. *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, s. 221–226, 240–243, 246–254, 258–275 (fragment w AGAD, ASK XLVI, 101A); AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 29, k. 381–428v (1570). Jeśli chodzi o pierwszą połowę XVII w., starostwa nie zrewidowano w 1615 r. Poddano je lustracji w 1629 r. AGAD, ASK XLVI, 99B, s. 289 (1615); AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 33, k. 383–396v (1629). Starostwo stężyckie i pomniejsze dzierżawy odnaleźć można w ostatniej lustracji z 1789 r. *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, s. 201–312.

⁴⁶ W 1580 r. Stefan Batory zwolnił miasto z tego powodu z podatków na 6 lat. *Regesty z Metryki Koronnej*, nr 67, 73. Wzmianki o pożarze odnaleźć można w inwentarzu z 1580 r. (zob. przyp. 53).

⁴⁷ Nazwy wsi i folwarków podawano zgodnie z brzmieniem używanym w *Atlasie historycz-*

ciechów (położone na lewym brzegu Wisły), Rokitna (Rokitowo), Kletnia, Ryki, Swaty, Rososz, Kruków (określona jako „wólka”), Wola Sierska (z „niwką” nazywaną Grabczyna), Sarny, Bazanów, Chrostne (Chrosne), Grabów, Oszczywik, Ownia, Wylezin, Zadyb, Stryj, Zaryte, Babice, Ruda Babicka (Ruda), Skroda, Kąty, Korzenne Jaty (Korzolaty, Korzelaty), Dąbie, Brzeziny, Kozice, Wargocin, Wróblów (Wróblany sive Wróble, Wróble), Balutów, Skoki, Nieciecza, Życzyn, Wola Życka, wólki Ickowa Wola i Komorów, a także 9 folwarków: Stężycza, Ryki, Brusów, Ownia, Zadyb, Babice, Brzeziny, Wargocin i Życzyn. Do tego należy dodać m.in. przychody z pobierania cła wodnego⁴⁸.

Za kolejnego starosty – Jana Ostroroga – rozpoczął się proces wydzielania ze starostwa mniejszych tenut i dzierżaw. Balutów, Skoki i Niecieczę w 1581 r. otrzymał Andrzej Tęczyński, wojewoda krakowski⁴⁹. Podobny los spotkał wsie Życzyn (z folwarkiem), Wola Życka (Życzyńska), prawdopodobnie razem z Komorowem i Ickową Wolą, które między 1580 a 1582 r. uzyskał dożywotnio Jan Maciejowski, kasztelan czechowski, z żoną Zofią Mirowską⁵⁰. Strat tych nie da się jednak porównać z wydzieleniem tenuty ryckiej, do której doprowadził Zebrzydowski (zob. dalej).

nym Polski, cz. 1 (w nawiasach ewentualne odmianki najczęściej spotykane w inwentarzach).

⁴⁸ Wynosiło ono w drugiej połowie XVI w. 3 grosze „od każdej pojazdy”. Wysokość przychodu lustratorzy z 1564–1565 r. określili na 97 grzywien i 42 grosze (odniesiono się do niego w inwentarzu z 1569 r.), a z 1570 r. – na ok. 100 fl. rocznie. Szacunek z 1570 r. powtórzono w inwentarzu z 1580 r., a w kolejnym (1582) obniżono go do 80 fl. *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, s. 249; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 28, k. 177 (1569); 29, k. 382v (1570); AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 4v, 40 (1580, 1582). W XVI i XVII w. Stężycza była jednym z ważniejszych portów uczestniczących w spławie wiślanym. Zob. K. Kurzyp, *Stężycza nad Wisłą*, s. 22–32.

⁴⁹ Batory nadał je w dożywocie 20 lutego 1581 r., z zastrzeżeniem praw starosty stężyckiego do korzystania (przez pobliskie folwarki) z lasów przynależnych do wsi Skoki i Nieciecza oraz z pastwisk. Wsie nie wróciły później do zasobu starostwa. Zob. AGAD, MK, 123, k. 653v–654v (bałamutny regest w *Regesty z Metryki Koronnej*, nr 70); *Regesty z Metryki Koronnej*, nr 192, 256; AGAD, ASK XLVI, 99B, s. 306–316 (1615). W 1629 r. wsie należały już do tenuty gołąbskiej (zob. przyp. 33).

⁵⁰ I one nie powróciły do starostwa stężyckiego. Zob. AGAD, MK, 150, k. 57–57v (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 195); *Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 1999 (Sumariusz Metryki Koronnej, seria nowa, t. 1), nr 28, 191; AGAD, MK, 186, k. 233–234 (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 372; oraz *Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów MK 186 z Archiwum Głównego Akt Dawnych*, oprac. A. Wajs, www.agad.gov.pl/inwentarze/8SumariuszMK186/pdf (dostęp: 27.09.2022); AGAD, ASK XLVI, 99B, s. 289–290 (1615); AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 67–72 (inwentarz z 1646 r.); *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, cz. 1, s. 105. Szersza kwerenda w Metryce Koronnej najpewniej pozwoliłaby na dokładniej-

Starosta rezydował w zamku, który stanowił właściwie zespół budynków o przeznaczeniu gospodarczym i administracyjnym. Wśród nich warto wskazać na dom, w którym mieściła się kancelaria grodzka i archiwum. Przypuszczalnie siedzibę miał tam również urząd grodzki⁵¹. Poza nimi w skład dworu stężyckiego, którym zarządzał burgrabia⁵², pod koniec XVI w. wchodził należący do niego dom z piekarnią, kuchnią, stajnią, wozownią, a także gumno ze stodołą i obora. Część zabudowań była ogrodzona, a wrota znajdowały się od strony miasta. Poza zamkiem znajdowały się ogrody, spichlerz z domkiem oraz dwa młyny na Wieprzu⁵³.

Okoliczności i skutki opuszczenia urzędu przez Mikołaja Zebrzydowskiego

Po ponad trzech latach sprawowania urzędu w Stężycy Zebrzydowski otrzymał kolejne starostwo – krakowskie. Jego objęcie (13 listopada 1585 r.)⁵⁴

sze odtworzenie dziejów obu kompleksów w XVII–XVIII w. Zob. też *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, s. 247–255 (dzierżawa życzynska), 269–279 (starostwo gołębskie z wsiami Balutów [Bałtów], Skoki, Nieciecza).

⁵¹ AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 1v (1580); k. 37v (1582). Tymczasowy budynek dla kancelarii wzniesiono w 1580 r. (poprzedni zgorzał), nowy zaś – za starostwa Jana Ostroroga (zob. przyp. 53). W tym drugim przewidziano specjalne pomieszczenie, dla przechowywania akt sądowych (archiwum). Por. kolejny zachowany opis zamku w lustracji z 1629 r. w AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 33, k. 394–396v (1629).

⁵² W świetle lustracji z 1570 r. na służbę dworską składał się: burgrabia (z żoną), dwaj słudzy, dwie dziewczki, „stara pani”, pastuch, piwowar, klucznik i piekarz. W latach osiemdziesiątych *familia praedii* skurczyła się, zapewne wskutek pożaru. Inwentarz z 1580 r. wymieniał burgrabiego, „starą panią” oraz pastucha, a rewizja z 1582 r. – ponadto kucharza (?). AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 29, k. 384v (1570); AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 5 (1580), 40v (1582). Por. skład służby w lustracji z 1564–1565 r., gdzie wymieniono: „urzędnika” (z żoną; zapewne chodzi o zarządzającego dworem stężyckim), pisarza grodzkiego (być może chodziło o pisarza zarządcy) i drugiego sługę, trzy kucharki, „starą panią” i dwóch pastuchów (do bydła i świń). *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, s. 250.

⁵³ AGAD, ASK LVI, 256 [S. 3 II], k. 1v–3v (1580), k. 37v–39v (1582). Pożar miasta z 1580 r. dotknął również zabudowania starościńskie. Jeszcze tego samego roku w miejsce zniszczonych budynków postawiono 2 domy dla kancelarii i burgrabiego – mowa o nich w inwentarzu z 1580 r. Jan Ostroróg w czasie dwuletniego urzędowania postarał się o wzniesienie nowego domu na potrzeby kancelarii (i zapewne urzędu grodzkiego). Zabudowania z 1580 r. zostawiono, ale w rewizji z 1582 r. brak wzmianki o jego przeznaczeniu. Zob. też K. Kurzyp, *Stężyca nad Wisłą*, s. 19–20 (tam też o ewolucji zabudowań starościńskich do XVIII w.).

⁵⁴ O okolicznościach zob. K. Górski, *Mikołaj Zebrzydowski starostą generalnym krakowskim (1585–1620)*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2023, t. 29, nr 1, s. 82–86.

niosło za sobą istotny problem. Prawo zabraniało bowiem (*incompatibilitas*) jednoczesnego trzymania dwóch starostw sądowych⁵⁵, a takimi były Stężyca i Kraków. By uczynić zadość prawu, Zebrzydowski zdecydował się ustąpić ze Stężycy. Decyzję podjął jeszcze przed rozpoczęciem piastowania bardziej prestiżowego urzędu.

Zgodę na cesję starostwa krakowskiego przez Jana Zamoyskiego król wydał 16 kwietnia 1585 r.⁵⁶ Jeszcze wcześniej, gdyż już 6 marca tego roku, być może właśnie w ramach przygotowań do przejęcia grodu krakowskiego z rąk kanclerza, Zebrzydowski podpisał w Warszawie (zatwierdzoną przez króla) umowę z Kasprem Maciejowskim, koniuszym koronnym, o zamianie (obustronnej cesji) starostwa stężyckiego na spiskie⁵⁷. Transakcja finalnie nie doszła do skutku, być może z powodu niezrealizowania warunków w niej określonych⁵⁸.

Niedługo później Zebrzydowski czynił starania, by przekazać Stężycę Janowi Leśnowolskiemu, kasztelanowi zakroczymskiemu. Król wydał konsens 20 sierpnia 1585 r.⁵⁹ Zakładał on znaczące okrojenie starostwa. Poza jurysdykcją grodzką w jego skład miały wchodzić: miasto z folwarkiem, ale bez obu młynów i spichlerza (*domus frumentarius*), oraz zaledwie 5 wsi⁶⁰. Reszta, przede wszystkim 25 wsi i 7 folwarków (sic!), miała zostać dożywotnio przy Zebrzydowskim. I do tej cesji ostatecznie nie doszło.

Starania zakończyły się sukcesem dopiero 23 listopada 1585 r., a więc już po intromisji Zebrzydowskiego w starostwo krakowskie. Tą datą opatrzono wydany w Grodnie akt nadania mu w dożywocie kompleksu dóbr położonych w powiecie stężyckim, później nazwany starostwem ryckim⁶¹. Udało się przeforsować nie-

⁵⁵ Sejm 1562–1563, nr 37, w: *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, s. 102.

⁵⁶ Szerzej zob. w K. Górski, *Mikołaj Zebrzydowski*, s. 83–85.

⁵⁷ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), rkps 6862 II, s. 123–126. Sporządzoną w języku polskim umowę oblatowano w aktach stężyckich 16 maja 1585 r. Zapewne to właśnie kontrakt między Maciejowskim a Zebrzydowskim wpłynął na to, że w konsensie Batorego na cesję starostwa krakowskiego przez Zamoyskiego (z 16 kwietnia 1585 r.) zatytułowano Zebrzydowskiego właśnie starostą spiskim, a nie stężyckim. O nieudanej zamianie nie wspomniano w spisie urzędników ani w opracowaniu K. Chłapowskiego, *Starostowie niegrodowi*, s. 343.

⁵⁸ Termin realizacji opisanych w umowie warunków upływał 14 kwietnia 1585 r. (w Niedziele Palmową). Po tym dniu miało dojść do intromisji w oba starostwa.

⁵⁹ AGAD, MK 131, k. 321v–322v (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 95).

⁶⁰ Łąg, Zajezerze, Wojciechów, Rokitna i Kletnia.

⁶¹ AGAD, MK 131, k. 354v–355 (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 96; oblata w Archiwum Narodowym w Krakowie (dalej: ANK), Grodzkie krakowskie, Relationes [inducta], 29/5/0/2/66, s. 1823–1825); K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi*, s. 135. Dokument także w AGAD, dok. perg. 7096 (podaje za Chłapowskim). Na 1585 r. jako datę, kiedy starostwo stężyck-

malże taki sam zakres nadania jak w przypadku nieudanej cesji na Leśnowolskiego. Nowa tenuta składała się z 25 wsi⁶² i 7 folwarków⁶³, połowy lasu nazywanego Spławie oraz spichlerza (*granarium*) w Stężycy. Przeszedł na nią nadto obowiązek wypłacania 3 pensji, nałożony na Zebrzydowskiego w 1582 r. Beneficjariuszami wciąż byli dworzanie królewscy Janusz Bełżecki i Stanisław Stadnicki, a Jakuba Podlodowskiego zastąpił Mikołaj Grzybowski, podkomorzy warszawski (400 fl.). Nowy starosta rycki dwukrotnie uzyskał od Zygmunta III potwierdzenie dożywocia – 12 kwietnia (w akcie nadania starostwa stężyckiego Trojanowskiemu)⁶⁴ i 3 sierpnia 1588 r. (wspólnie z żoną Dorotą)⁶⁵. Tenutę trzymał do śmierci w 1620 r.⁶⁶

kie „*in favorem* Zebrzydowskiego na dwoje rozdzielone zostało”, wskazali także lustratorzy z 1789 r. *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, s. 209.

⁶² Wszystkie należące do wymienionych niżej folwarków, tj.: Ryki, Swaty, Rososz, Kruków, Wola Sierska (z „niwką” Grabczyna), Sarny, Bazanów, Chrostne, Grabów, Oszczylilk, Ownia, Wylezin, Zadyb, Stryj, Zaryte, Babice, Ruda Babicka, Skroda, Kąty, Korzenne Jaty, Dąbie, Brzeziny, Kozice, Wargocin, Wróblów. Dodatkowo otrzymał także wsie Rokitna i Kletnia (prawdopodobnie jako osobną dzierżawę), które trzymał do śmierci. W świetle wpisu do Metryki Koronnej z 24 marca 1622 r. zostały one później zagarnięte przez Marcina Trojanowskiego (określonego tam *nullo iure possessor*). Król nadał je wówczas w dożywocie Janowi Kochanowskiemu, łowczemu koronnemu z prawem dochodzenia ich od ówczesnego starosty stężyckiego (*facultas vindicandi et recuperandi*), a później, na tej samej zasadzie (nadanie dla Kochanowskiego musiało nie dojść do skutku), Hieronimowi Suligostowskiemu, wojskiemu radomskiemu (18 maja 1622 r.). AGAD, MK, 168, k. 58–58v; MK, 169, k. 35–35v (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 287, 291).

⁶³ Ryki, Babice, Zadyb, Brusów, Brzeziny, Ownia, Wargocin.

⁶⁴ AGAD, MK, 134, k. 339–340 (*Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego MK 134 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1587 – V 1588*, red. W. Krawczuk, Kraków 2004, nr 336).

⁶⁵ AGAD, MK, 135, k. 194–195 (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 119; *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588 – grudzień 1590*, MK 135 z *Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, Warszawa 2010, nr 189; obłata w ANK, Grodzkie krakowskie, Relationes [inducta], 29/5/0/2/66, s. 1826–1827). W dokumencie jako pensjonariusze wymienieni są już tylko Bełżecki i Grzybowski. 12 kwietnia i 21 lipca 1597 r. jurgielty, po śmierci obu beneficjariuszy, król przekazał Zebrzydowskiemu z małżonką. AGAD, MK, 141, k. 384v–385, 385–386 (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 166, 167).

⁶⁶ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi*, s. 135. Z czasem od tenuty ryckiej zaczęto odrywać pojedyncze wsie. Wargocin (z folwarkiem) i Wróblów włączono do tenuty kozienickiej „nie-dawno” przed lustracją w 1629 r. Z kolei przed rewizją z lat 1652–1653 odłączono Kozice. Między 1653 r. a początkiem lustracji z lat 1660–1664 wydzielono jako osobne dzierżawy: Brzeziny (z folwarkiem), Zadyb (z folwarkiem), Stryj, Zaryte, Korzenne Jaty i Kąty. Podczas lustracji tenuta składała się z 17 wsi (w tym nowego Ogonowa, obecnego już w lustracji z 1652–1653), 4 folwarków (Ryki, Babice, Brusów, Ownia) i przyłączonego miasteczka Okrzeja. Odłączone wsie zlustrowano wówczas jako odrębne dzierżawy. AGAD, MK, Lu-

Wskutek wydzielenia nowej królewskiej starostwo stężyckie skurczyło się do miasta, tamtejszego folwarku i 3 (później 5) pobliskich wsi⁶⁷. Gród stężycki uznano, według wszelkiego prawdopodobieństwa, za wakujący i ustanowiono tam surogatora, którym został dotychczasowy podstarości – Marcin Trojanowski⁶⁸. Przypuszczalnie nie doszło jednak do tego od razu, a urząd przez pewien czas pozostawał nieobsadzony. Świadczy o tym skarga szlachty stężyckiej z 27 grudnia 1586 r., w której podniesiono, że „przez niemały czas” (po opuszczeniu urzędu przez Zebrzydowskiego – KG) nie miała starosty, a wiadomość o ustanowieniu surogatora (tj. Trojanowskiego) do wielu nie dotarła⁶⁹. Niestety zniszczenie akt grodzkich stężyckich uniemożliwia zbadanie, jak starostwo funkcjonowa-

stracje, dz. XVIII, 32, k. 89–139 (1652–1653); 33, k. 436–439 (1629); *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, cz. 1, s. 107–109, 129–130; cz. 2, s. 155–165, 172–174. Zob. też *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, s. 218–241 (starostwo ryckie), 253 (Kozice w dzierzawie życzyńskiej), 255–261 (dzierzawa brzezińska), 261–268 (dzierzawa zadybska obejmująca również Stryj, Zaryte, Korzenne Jaty [Korzenolaty] i Kąty).

⁶⁷ Początkowo do starostwa przynależały wyłącznie wsie położone na lewym brzegu Wisły: Łąg, Zajezerze i Wojciechów. Wskazano je w nadaniu starostwa Trojanowskiemu. Poza nimi wymieniono również dwór królewski (wraz z jurysdykcją grodzką), miasto z folwarkiem i 2 młyny. Zabrakło wsi Rokitna i Kletnia, które najprawdopodobniej między 1585 a 1588 r. również trafiły w ręce Zebrzydowskiego. Po jego śmierci Trojanowski miał je bezprawnie zająć. Król traktował je jednak jako osobną dzierżawę i w 1622 r. dwukrotnie konferował – Janowi Kochanowskiemu i Hieronimowi Suligostowskiemu (zob. przyp. 63). Czy skutecznie – nie wiadomo. Obie wsie powróciły później do starostwa stężyckiego – uwzględniono je w lustracjach z lat 1629 i 1660–1664. W rewizjach tych jako część starostwa wymieniano jeszcze wieś Przewóz. AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 33, k. 390–392 (1629); *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, cz. 1, s. 142–149. Zob. też *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, s. 201–218.

⁶⁸ Tak przynajmniej wynika z treści nadania z 1588 r. W akcie tym starostwo określono jako „post collationem capitaneatus Cracoviensis generoso Nicolao Zebrzydowski vacans”, a samego Trojanowskiego nazwano surogatorem grodu stężyckiego. AGAD, MK, 134, k. 339–340. O funkcjonowaniu przed 1588 r. surogatora w Stężycy świadczą również odpisy z akt stężyckich z lat 1587–1588. Wpisów dokonywano „coram officio surrogatoriali Stęzycensi”. Zob. BJ, rkps 6862 II, s. 126–140. Por. *Urzednicy województwa sandomierskiego*, nr 1135 (pozycja wymaga korekty).

⁶⁹ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 118. Główny przedmiot skargi stanowiło to, że Trojanowski chciał odprawić roki w trakcie sejmiku opatowskiego, a ze względu na brak wiedzy o surogatorze wielu szlachciców zaniechało przypożwoń na roki sądowe. Chodziło o sejmik przedsejmowy z 16–17 grudnia 1586 r., który przeobraził się z powodu śmierci króla w zjazd konfederacyjny. Zob. A. Pińkowska, *Zjazdy i sejmy z okresu bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego*, Pułtusk 2010, s. 37–38.

ło w okresie surogacji⁷⁰. Wakat zakończyło nadanie starostwa w dożywocie do-tychczasowemu surogatorowi – Trojanowskiemu – do którego doszło 12 kwiet-nia 1588 r. w Krakowie⁷¹. Starostwo trzymał do śmierci, a więc przez prawie 35 lat. Jego następcą – Jan Kochanowski, łowczy koronny – otrzymał nominację po zgonie poprzednika 3 marca 1623 r.⁷²

Podsumowanie

Odrębną jurysdykcję grodzką w Stężyicy zlikwidowano, przypuszczalnie w konsekwencji najazdu tatarskiego, na początku XVI stulecia. O formie jej sprawowania w XV w. niewiele wiadomo. Na uwagę zasługuje przypuszczenie Franciszka Sikory, że wymiar sprawiedliwości sprawował tam początkowo rządcą (*procurator*) stężycki. Być może rządził tam majątkową podstawę, na któ-rej powstało jeszcze w drugiej połowie XV w. sądowe starostwo stężyckie, ale bez obszernej kwerendy w zachowanych małopolskich aktach sądowych nie sposób tej hipotezy zweryfikować. W pierwszej połowie XVI w. miasto wraz z przynależ-nościami stanowiło część starostwa radomskiego.

Do przywrócenia odrębnej jurysdykcji grodzkiej doszło na podstawie aktu wydanego przez króla i sejm 6 kwietnia 1563 r. Na prośbę posłów w Stężyicy restytuowano gród sądowy, który podporządkowano staroście radomskiemu. Nałożono na niego obowiązek ustanowienia osobnego urzędu grodzkiego, prze-niesienia tam akt oraz celebrowania roków sądu grodzkiego w dworze stęży-cim. Organizacja nawiązywała do stosowanego w innych ziemiach (szczególnie należących do prowincji wielkopolskiej) modelu starostwa sądowego, któremu podlegał więcej niż jeden gród sądowy. Było to rozwiązanie, które pozwalało

⁷⁰ Przez długi okres sąd i urząd grodzki i tak nie mogły funkcjonować ze względu na bezkró-lewie po śmierci Stefana Batorego.

⁷¹ AGAD, MK, 134, k. 339–340 (*Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego MK 134*, nr 336); *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 1136.

⁷² *Urzędnicy województwa sandomierskiego*, nr 1137. Por. jednak AGAD, MK, 154, k. 167v–168v (*Regesty z Metryki Koronnej*, nr 219), gdzie nadanie Kochanowskiemu starostwa po śmierci Trojanowskiego widnieje z datą 12 stycznia 1612 r. (sic!). Trojanowski z pewnością jeszcze żył, o czym świadczą kolejne wpisy do Metryki Koronnej, a także wypisane przez Czaplińskiego mandaty królewskie skierowane do Trojanowskiego – ostatni datowany na 23 lipca 1619 r. *Regesty z Metryki Koronnej*, nr 236 (7 stycznia 1617), 250 (23 lipca 1619), 287 (24 marca 1622), 291 (18 maja 1622); BJ, rkps 6862 II, s. 382 (23 lipca 1619).

utrzymać staroście jurysdykcję i uchronić królewszczyznę przed podziałem, a jednocześnie czyniło zadość postulatam tamtejszej szlachty i, przynajmniej w założeniu, ułatwiało dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Z tego względu należy ocenić je pozytywnie.

Decyzja z 1563 r. w założeniu miała charakter trwały, jednak utrzymała się zaledwie kilka lat. Po zawakowaniu starostwa radomskiego (1567) król zdecydował o jego podziale. Zachował się inwentarz, który według wszelkiego prawdopodobieństwa stanowi jego bezpośrednią spuściznę⁷³. Do podziału doszło w 1569 r. Pierwszym starostą stężyckim został Bartłomiej Żeleński (1569–1580). Podobnie jak jego następca – Jan Ostroróg (1580–1582) – trzymał je tytułem dzierżawy. Kolejny starosta – Mikołaj Zebrzydowski (1582–1585) – otrzymał Stężycę w dożywocie. Król obciążył go obowiązkiem wypłaty 3 pensji, opiewających łącznie na 3000 fl., co przewyższało czynsze dzierżawne uiszczane przez jego poprzedników.

Otrzymanie przez Zebrzydowskiego starostwa krakowskiego (1585) oznaczało konieczność ustąpienia ze Stężycy, ponieważ prawo zabraniało jednoczesnego trzymania dwóch starostw sądowych (*incompatibilitas*). W ciągu nieco ponad 8 miesięcy starosta trzykrotnie próbował pozbyć się urzędu, najpierw poprzez zamianę z Kasprem Maciejowskim na starostwo spiskie, a za drugim razem przez cesję na Jana Leśnowolskiego. Udana była dopiero trzecia próba. Zebrzydowski 23 listopada 1585 r. uzyskał nadanie tenuty ryckiej, czyli wydzielonego ze starostwa stężyckiego kompleksu dóbr ziemskich. Gród w Stężycy uznano za opróżniony. Na czas wakatu ustanowiono surogatora, którym został dotychczasowy podstarości Marcin Trojanowski. Otrzymał on 12 kwietnia 1588 r. starostwo w dożywocie i trzymał je przez prawie 35 lat (1588–1623).

Naruszenie przez Zebrzydowskiego inkompatybiliiów podnoszono zarówno w okresie bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego (w pismach politycznych skierowanych przeciwko Zamoyskiemu)⁷⁴, jak i podczas rokoszu sandomierskiego⁷⁵.

⁷³ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 28, k. 1–241v (1569).

⁷⁴ W egzorbitancjach wypominano kanclerzowi, że nie tylko „sam dwa starostwa sądowe przeciwko prawu pospolitemu [...] trzymał” (mowa o bełskim i krakowskim), lecz także „z jego rady i z jego kancelarii pan Zebrzydowski dwa przywileje na dwa starostwa sądowe otrzymał”. Z. Spieralski, *Egzorbitancje Jana Zamoyskiego. Z dziejów pamfletu politycznego w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1960, t. 5, s. 153, 167. Zob. też dawniejsze wydanie w *Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948, nr II, 4.

⁷⁵ Autor jednego z pism wymierzonych w Zebrzydowskiego pisał: „Pytam p. Wojewody, autora tego rokoszu, *qua fide* trzyma dwoje starostwa sądowe: krakowskie i stężyckie, gdyż to przeciw prawu i przysiędze senatorskiej czyni, bo tak przysięga: »*Quidquid scivero reipublicae nocivum, me opponam et avertam*«. Atoż to jest »*avertere*« trzymać co przeciw prawu!

Zważywszy na podejmowane wcześniej próby opuszczenia Stężycy i datę uzyskania starostwa ryckiego (zaledwie 10 dni po intromisji w starostwo krakowskie), można uznać, że do przekroczenia prawa nie doszło, a z pewnością nie miało ono takiego rozmiaru, jaki chcieliby widzieć przeciwnicy polityczni Zebrzydowskiego. O ile z tego zarzutu można go wybronić, to nie można nie wspomnieć o stanie, w jakim pozostawił starostwo stężyckie. Doprowadzając do wydzielienia tenuty ryckiej, ogołocił je z dóbr ziemskich. W 1582 r. było ono wcale dużą królewszczyzną i liczyło, poza miastem, 30 wsi i 8 folwarków. Jego następca otrzymał w 1588 r. wyłącznie Stężycę (z folwarkiem) i 3 wsie, podczas gdy Zebrzydowski jako starosta rycki uzyskał 25 wsi i 7 folwarków, a także spichlerz w Stężycy i najprawdopodobniej jeszcze 2 wsie oderwane od starostwa stężyckiego (Rokitna i Kletnia). Zabieg ten nie był notabene przypadkowy – bardzo podobnie miała wyglądać cesja na Leśnowolskiego, na którą Zebrzydowski uzyskał konsens w sierpniu 1585 r. Patrząc obiektywnie, postępowanie przyszłego wojewody krakowskiego należy ocenić negatywnie, ponieważ doprowadził on do znaczącego okrojenia uposażenia urzędnika odpowiedzialnego za wymiar sprawiedliwości, wyżej stawiając interes prywatny. Równie surowo trzeba potraktować wydanie przez Batorego zgody, choć oczywiście nie można zapominać, że w grę wchodziły względy inne niż racjonalna gospodarka dobrami królewskimi. Wydarzenie nie stanowiło niestety wyjątku, wręcz przeciwnie – wpisywało się w trend pomniejszania królewskiej tenuty poprzez wydzielanie z nich kompleksów dóbr, często nawet w postaci jedno- lub kilkunastokrotnych tenut i dzierżaw, który zyskał na sile na przełomie XVI i XVII w. i niejednokrotnie był przedmiotem dyskusji na sejmikach. Ofiarą takiej polityki stała się nie tylko Stężyca, lecz także wspomniane wcześniej starostwo radomskie. Z potężnego kompleksu majątkowego, liczącego jeszcze w 1567 r. 4 miasta, 57 wsi i 21 folwarków, stało się na początku XVII w. niewielką królewszczyzną, w której skład wchodziło miasto Radom, 6 wsi (3 miejskie) i 3 folwarki⁷⁶.

A iż przeciw prawu, *ergo consurgemus in destructionem*." [kursywy za wydawnictwem – KG]. Zarzut był nietrafiony o tyle, że w okresie rokoszu Zebrzydowski nie naruszał reguł *incompatibilitatis* od przeszło kilkunastu lat. *Votum ślachecka jednego podczas rokoszu*, w: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, t. 2: Proza, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 436.

⁷⁶ Poza wyłączeniem starostwa stężyckiego na zmniejszenie wpłynęło m.in. utworzenie tenuty zwoleńskiej (1571), a przede wszystkim – ekonomii kozienickiej (1596). D. Kupisz, *Działalność gospodarcza*, s. 189–191. Szerzej problem zarysował K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 101–103.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Metryka Koronna: Księgi wpisów: 96, 108, 119, 123, 127, 131, 134, 141, 150, 154, 168, 169, 186; Lustracje, dz. XVIII: 28, 29, 30, 32, 33.

Archiwum Skarbu Koronnego: 1 – Rach. król: 230; LVI: 226 (R. 1 I), 227 (R. 1 II), 256 (S. 3 II); XLVI: 99B, 100C, 101A.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Grodzkie krakowskie, Relationes (inducta): 29/5/0/2/662.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Trybunał Koronny Lubelski: 35/16/0/3.3/275, 35/16/0/3.3/276.

Biblioteka Jagiellońska

rkps 6862 II, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/403932/edition/570409> (dostęp: 7.09.2022).

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie

rkps 8338 (Teki Pawińskiego).

Źródła drukowane

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932.

Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948.

Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis, wyd. J.W. Bandtkie, Varsaviae 1831.

Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635, oprac. W. Krawczuk, Kraków 1999 (Sumariusz Metryki Koronnej, seria nowa, t. 1).

Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego MK 134 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1587 – V 1588, red. W. Krawczuk, Kraków 2004 (Sumariusz Metryki Koronnej, seria nowa, t. 3).

Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588 – grudzień 1590, MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, Warszawa 2010 (Sumariusz Metryki Koronnej, seria nowa, t. 4).

Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565, wyd. W. Ochmański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664, cz. 1–2, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971–1977.

Lustracja województwa sandomierskiego 1789, cz. 1, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

Matricularum Regni Poloniae summaria, cz. 5, vol. 2, oprac. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska-Kuraś, red. J. Sawicki, Warszawa 1961.

- Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, t. 2: Proza, wyd. J. Czubek, Kraków 1918.
- Regesty z Metryki Koronnej do dziejów powiatów opoczyńskiego, radomskiego i stężyckiego z lat 1574–1795*, cz. 1: 1574–1659, oprac. M. Jaglarz i in., red. Z. Pietrzyk, Radom 2001.
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.
- Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów MK 186 z Archiwum Głównego Akt Dawnych*, oprac. A. Wajs, www.agad.gov.pl/inwentarze/8SumariuszMK186/pdf (dostęp: 27.09.2022).
- Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005.

Opracowania

- Arnold S., *Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca w. XVIII*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 56–63.
- Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, Warszawa 1993.
- Briesemeister J., *Czapiński Leopold*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 164–165.
- Chłapowski K., *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996.
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2017.
- Dworzaczek W., *Ostroróg Lwowski (Lwowski z Ostroroga) Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 513–514.
- Falniowska-Gradowska A., *Wstęp*, w: *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, s. 5–8.
- Gawron P., *Kariera wojskowa wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2023, t. 29, nr 1, s. 57–77.
- Górski K., *Mikołaj Zebrzydowski starostą generalnym krakowskim (1585–1620)*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2023, t. 29, nr 1, s. 79–101.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, nr 6001–7000*, cz. 2: nr 6501–7000, oprac. A. Jałbrzykowska, J. Zathey, współpr. Z. Łagodowa, J. Tyszkowska, Kraków 1963.
- Janas E., *W obronie państwa i ojcowizny. Szlachta ziemi stężyckiej w połowie XVII wieku*, Stężyca 1998.
- Jankowski R., *Spis Ksiąg Grodzkich Stężyckich z 1792 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2022, t. 29, s. 171–194.
- Kierst W., *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI stuleciu*, „Przegląd Historyczny” 1910, t. 10, s. 1–33, 137–167, 281–309.

- Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski, województwo sandomierskie, XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne*, cz. 4, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, cz. 1, s. 3–92.
- Kowalska H., *Lutomirski Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 139–141.
- Kozyński R., *Sejmiki województw Małopolski właściwej 1572–1648 – stan badań, organizacja, specyfika sejmikowa, propozycje badawcze*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 1, s. 153–199.
- Kupisz D., *Działalność gospodarcza starostów radomskich w XVI–XVII wieku w świetle lustracji oraz inwentarzy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2002, t. 62, s. 189–206.
- Kupisz D., *Okazowania szlachty stężyckiej z lat 1648–1649*, „Res Historica” 2007, t. 24, s. 161–169.
- Kupisz D., *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008.
- Kupisz D., *Wojsko powiatowe jako samoobrona terytorialna województwa sandomierskiego w XVII i na początku XVIII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne” 2006, t. 7, s. 71–84.
- Kurzyp K., *Stężyca nad Wisłą*, Stężyca 1989.
- Kutrzeba S., *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich. II. Województwo sandomierskie*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1902, t. 42, s. 75–138.
- Kutrzeba S., *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1903, t. 45, s. 231–348.
- Lepszy K., *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, w: J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014, s. 359–384 (załącznik 4).
- Mencel T., *Z dziejów staropolskich akt władz partykularnych mazowieckich i podlaskich w XIX wieku (spisy zawartości archiwów akt dawnych w Płocku, Łomży i Siedlcach)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1985, t. 1, s. 37–63.
- Moniuszko A., *Postulaty zmian w szlacheckim wymiarze sprawiedliwości w mazowieckich laudach sejmikowych w latach 1587–1648*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 51–70.
- Pałucki W., *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, w: *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 31–49.
- Pawłowski F., *Klemens Kurzyp 1912–1989*, Stężyca 1990.
- Pawłowski F., *Stężyca nad Wisłą w dokumentach*, Stężyca 1993.
- Pawłowski F., *Towarzystwo Przyjaciół Stężycy w latach 1977–1990*, Stężyca 1990.

- Pieńkowska A., *Zjazdy i sejmy z okresu bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego*, Pułtusk 2010.
- Sikora F., *Początki starostwa nowomiejskiego korczyńskiego*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 6, Warszawa 1994, s. 181–195 (= tenże, *Małopolskie późne średniowiecze. Ludzie i instytucje. Wybór pism*, red. W. Bukowski, A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Warszawa–Kraków 2017, s. 388–400).
- Sikora F., *Starostwo szydlowski z jurysdykcją grodzką w latach 1394–1438*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2005, t. 15/2, s. 139–152 (= tenże, *Małopolskie późne średniowiecze. Ludzie i instytucje. Wybór pism*, red. W. Bukowski, A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Warszawa–Kraków 2017, s. 376–387).
- Sikora F., *Wielkorządy krakowskie na przełomie XIV i XV wieku*, w: *Urzędy dworu monarchii dawnej Rzeczypospolitej i państw ościennych*, red. A. Gąsiorowski, R. Skowron, Kraków 1996, s. 101–139 (= tenże, *Małopolskie późne średniowiecze. Ludzie i instytucje. Wybór pism*, red. W. Bukowski, A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Warszawa–Kraków 2017, s. 401–429).
- Spieralski Z., *Egzorbitancje Jana Zamoyskiego. Z dziejów pamfletu politycznego w Polsce*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 1960, t. 5, s. 145–172.
- Topolska M., *Ostroróg Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 505–506.
- Trawicka Z., *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985.
- Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opałiński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993.
- Urzednicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993.
- Walawender A., *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami)*, Lwów 1935.
- Wolff A., *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 175–221.

O autorze:

dr Kacper Górski – asystent w Zakładzie Historii Prawa Polskiego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Sekretarz czasopisma „*Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*”, członek Polskiego Towarzystwa Historii Prawa. Laureat Nagrody Miasta Krakowa za pracę doktorską (2022).

Zainteresowania badawcze: historia prawa Polski przedrozbiorowej; prawo ziemskie, organizacja wymiaru sprawiedliwości, źródła prawa, piśmiennictwo prawnicze.

e-mail: kacper.gorski@uj.edu.pl